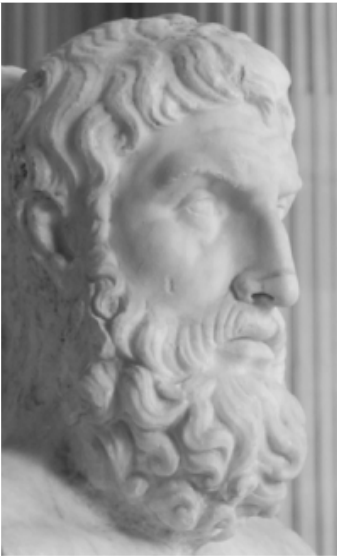

Τα χειρόγραφα και οι εκδόσεις του έργου “Βίοι Φιλοσόφων” του Διογένη Λαέρτιου, από τον 12ο έως τον 19ο αιώνα.

Τάκης Παναγιωτόπουλος

Πρώτη δημοσίευση, Πρακτικά 6ου Πανελληνίου Συμποσίου Επικούρειας Φιλοσοφίας, εκδόσεις ΚΗΠΟΣ, 2017

Η επικούρεια φιλοσοφία άνθισε για περίπου 600 έτη έχοντας παράξει έναν πολύ μεγάλο αριθμό κειμένων.

Ο ίδιος ο Επίκουρος χαρακτηρίζεται σε πηγές ως πολυγραφότατος¹. Γνωρίζουμε ως τίτλους 41 κύρια έργα του φιλοσόφου. Μερικά από αυτά αναπτύσσονταν σε περισσότερα από ένα βιβλία, όπως το “Περί Φύσεως” που είχε 37.

Οι συνφιλοσοφούντες του Επίκουρου όπως ο Μητρόδωρος και ο Έρμαρχος, αλλά και οι επόμενοι επικούρειοι όπως ο Ζήνων, ο Απολλόδωρος και ο Φιλόδημος, ήταν κι αυτοί πολυγραφότατοι και τα επικούρεια βιβλία αριθμούσαν συνολικά πολλές εκατοντάδες.

Ο ρους της ιστορίας όμως φάνηκε ιδιαίτερα σκληρός με την Επικούρεια Φιλοσοφία. Η παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, από το τέλος του 3^{ου} αιώνα της σύγχρονης χρονολόγησης και μετά, και στην συνέχεια η έλευση του χριστιανισμού στο μοντέλο εξουσίας, συντέλεσαν στην εξαφάνιση όχι μόνον της φιλοσοφικής σχολής των επικούρειων, αλλά και των γραπτών της. Ο Αυτοκράτωρ Ιουλιανός² στην επιστολή του στον Έλληνα Αρχιερέα Θεόδωρο αναφέρει: “Μήτε Επικούρειος εισίτω λόγος μήτε Πυρρώνειος· ήδη μιν γαρ καλώς ποιούντες οι θεοί και ανηγήκασιν, ώστε επιλείπειν και τα πλείστα των βιβλίων”. (f89b 354). Τα περισσότερα βιβλία είχαν χαθεί από την εποχή του Ιουλιανού. Ότι βιβλία απέμειναν, εξαφανίστηκαν τα επόμενα χρόνια. Πλην όμως από τύχη αγαθή, η επικούρεια φιλοσοφία διεσώθη έως τις ημέρες μας με δύο τρόπους. Ο πρώτος ήταν η ύπαρξη επικούρειων έργων στα γραπτά τρίτων συγγραφέων³ και ο δεύτερος η αρχαιολογική σκαπάνη⁴.

Έως τον 12ο αιώνα δεν βρίσκουμε καμία αναφορά στον φιλόσοφο Επίκουρο πλην τριών λημμάτων “Επίκουρος” στο μεσαιωνικό λεξικό του Σουΐδα τον 10ο αιώνα, εκ των οποίων οι δυο είναι υβριστικές πολεμικές⁵. Τον 12ο έως τον 14ο αιώνα υπάρχουν αναφορές στην επικούρεια φιλοσοφία σε έργα της εποχής, πάντως μη κολακευτικές, στηριζόμενες σε πηγές του Κικέρωνα του Σενέκα και του Αυγουστίνου, μιας και οι καθαρά επικούρειες πηγές δεν ήταν ακόμη προσβάσιμες (Αλεξανδρίδης 2013).

1 Διογένης Λαέρτιος Χ

2 Ιουλιανός Φλάβιος Κλαύδιος (331-363). Αυτοκράτωρ και φιλόσοφος. Συνέγραψε στην ελληνική γλώσσα. Διετέλεσε Καίσαρας από το 355 ως το 360 και Αύγουστος, από το 361 ως το 363. Ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας της Κωνσταντινείας δυναστείας

3 Διογένης Λαέρτιος, Λουκρήτιος, Πλούταρχος, Κικέρων, Σενέκας, Σέξτος Εμπειρικός κλπ

4 Η μεγάλη επιγραφή με επικούρεια θεματολογία στα Οινόανδα ύψους 3,5 μέτρων και πλάτους 60 μέτρων και οι 2.000 πάπυροι του Ερκουλάνουμ που ανακάλυψε η αρχαιολογία μας φανερώνουν πολύτιμα κείμενα.

5 ΛΕΞΙΚΟ ΣΟΥΪΔΑ – σελ. 440-441 εκδόσεις Θύραθεν

Μόνον μια χιλιετία περίπου μετά από την αρχή αυτής της καταστροφής των επικούρειων γραπτών και μνημείων, έγινε δυνατό να ανασυγκροτηθεί η σκέψη του φιλοσόφου μέσα από δύο μεγάλα γεγονότα (Αλεξανδρίδης 2013). Το πρώτο ήταν η εύρεση το 1417 του επικούρειου φιλοσοφικού ποιήματος των 7.415 στίχων στα λατινικά με τίτλο “Για τη φύση των πραγμάτων” του Ρωμαίου Λουκρήτιου, που χρονολογείται τον 1ο αιώνα π.χ.χ. Το δεύτερο γεγονός ήταν η πρώτη πλήρης εκτύπωση το 1533 της συλλογής για τους βίους των μεγάλων φιλοσόφων της αρχαιότητας με τίτλο “Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων” που συνέγραψε τον 3ο αιώνα μ.χ.χ. ο Διογένης Λαέρτιος, ο οποίος στο 10ο και τελευταίο βιβλίο του έργου αναφέρεται στον Βίο του Επίκουρου.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με το έργο του Διογένη Λαέρτιου που αποτελεί κύρια πηγή για την επικούρεια φιλοσοφία και αναντικατάστατη διότι περιέχει κείμενα του ίδιου του Επίκουρου.

Στο 10ο βιβλίο του έργου, εκτός των πολύτιμων βιογραφικών στοιχείων του φιλοσόφου συμπεριλαμβανομένης της διαθήκης του, ο συγγραφέας μας παραθέτει τις Κύριες Δόξες που αποτελούν ένα σύνολο 40 φιλοσοφικών γνωμών και τρεις επιτομικές επιστολές του Επίκουρου, που αποτελούν την περίληψη του φιλοσοφικού του συστήματος¹. Επίσης παραθέτει και άλλες ουσιαστικές πληροφορίες που αναδεικνύουν διάφορες πτυχές της επικούρειας φιλοσοφίας, όπως τον τρόπο αναζήτησης της αλήθειας και την ηθική συμπεριφορά του σοφού.

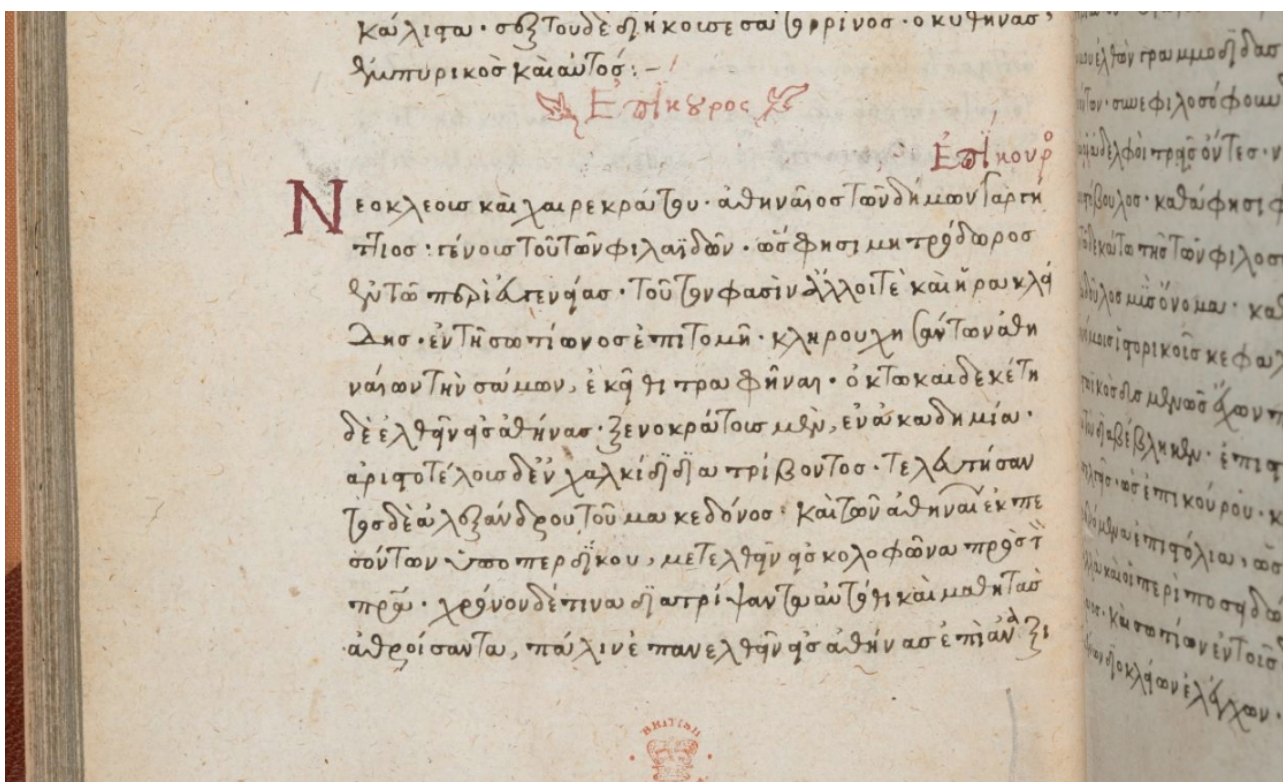
Είναι λοιπόν υπερπολύτιμο αυτό το πρωτότυπο υλικό, το κυρίως από την “πένα” του Επίκουρου, διότι δίχως αυτό θα ήταν εξαιρετικά πιο δύσκολη η ανακατασκευή της επικούρειας φιλοσοφίας στις μέρες μας. Η τύχη αγαθή λοιπόν διέσωσε την επικούρεια φιλοσοφία και τον βίο του Επίκουρου, διότι βρισκονταν εντός ενός έργου που εμπειριείχε πλήθος φιλοσόφων της αρχαιότητας. Μερικοί εξ αυτών ήταν ιδιαιτέρως αρεστοί σε όσους αργότερα στην ιστορική περίοδο του μεσαίωνα ήθελαν τον Επίκουρο απλά να μην υπάρχει. Έτσι εν αγνοία τους προστάτεψαν ουσιαστικά το έργο του φιλοσόφου, μέσω αντιγραφών λιγοστών χειρογράφων. Στα περισσότερα εξ αυτών υπήρξαν από εσκεμμένες “διορθωτικές” παρεμβάσεις, έως μικρά ή μεγαλύτερα σφάλματα, από άγνοια ή ημιμάθεια των αντιγραφέων του μεσαίωνα, που αλλοίωναν τις ευαίσθητες φιλοσοφικές έννοιες (Usener 1887).

Όμως φωτεινά μυαλά στην διάρκεια τεσσάρων αιώνων, κυρίως από το 1533 έως το 1887, προσπάθησαν να διασώσουν, να μελετήσουν, να αποκαταστήσουν τα κείμενα των μεσαιωνικών χειρογράφων και να διαδώσουν την επικούρεια φιλοσοφία στις μέρες τους, επιτελώντας με αυτόν τον τρόπο, τα μέγιστα στην έλευση της αναγέννησης και του διαφωτισμού. Με το αποτέλεσμα αυτό, σήμερα πήραμε εμείς την σκυτάλη και με τις δικές μας έρευνες και αναλύσεις προχωρούμε στην αναζήτηση και βίωση της ευδαιμονίας προβάλλοντας την ανάγκη για έναν νέο διαφωτισμό στις μέρες μας. Όμως οφείλουμε τα μέγιστα στους πρώτους αυτούς που κοπίασαν για να αναδυθεί η ελληνική γραμματεία, ανάμεσά της και η επικούρεια φιλοσοφία, μέσα από τα χειρόγραφα.

¹ Η επιστολή προς Μενοικέα αφορά τα περί του βίου (ηθική φιλοσοφία), η προς Ηρόδοτο τα περί της φύσεως και η προς Πυθοκλή τα περί μετεώρων (φυσιολογία)

Ταυτόχρονα είναι καλό να γνωρίζουμε από που προήλθαν τα επικούρεια κείμενα, ποιοι τα χρησιμοποίησαν και ποιοι όχι, ποιοι τα αξιοποίησαν και έφεραν την αναγέννηση και το διαφωτισμό και ποιοι, τα αγνόησαν ή ακόμη και τα “έθαψαν” για μια ακόμη φορά μένοντας προσκολλημένοι στην παράδοση του μεσαίωνα.

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται συγκεντρωμένα για πρώτη φορά στην Ελλάδα οι κώδικες των χειρογράφων και οι εκδόσεις του έργου “Βίοι Φιλοσόφων” του Διογένη Λαέρτιου, από τον 12ο έως τον 19ο αιώνα. Όσον αφορά τον ίδιο τον Λαέρτιο, δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τίποτε για τον δικό του βίο, εκτός του ότι έζησε τον 2ο με 3ο αιώνα της σύγχρονης χρονολόγησης.

Η πρώτη σελίδα του βίου του Επίκουρου από χειρόγραφο του 15ου αιώνα (Arundel MS531)¹

1 British Library's collections

Τα χειρόγραφα

Υπάρχουν λιγοστά χειρόγραφα του έργου Βίοι Φιλοσόφων του Διογένη Λαέρτιου, τα οποία προέρχονται από αντίγραφα της εποχής του μεσαίωνα. Ο Herman Usener στο έργο του *Episcurea*, 1887¹ (βλ.παρ.) αναφέρει τους εξής κώδικες με σειρά παλαιότητας:

B, Codex Borbonicus gr. ni. B 29, κώδικας σε περγαμνή του δωδέκατου αιώνα. Είναι το παλαιότερο χειρόγραφο. Σήμερα βρίσκεται στην δημόσια βιβλιοθήκη της Νάπολης.

F, Codex Laurentianus I_XIX. 13, κώδικας σε περγαμνή του δωδέκατου προς το δέκατο τρίτο αιώνα.

G, Codex Laurentianus I_XIX. 28, κώδικας σε χαρτί από τον δέκατο τέταρτο αιώνα.

H, Codex Laurentianus I_XIX. 35, κώδικας σε περγαμνή, του δέκατου τέταρτου αιώνα, απόγραφο του P, Codex Parisinus gr. 1759.

P, Codex Parisinus gr. 1759, κώδικας σε χαρτί που χρονολογείται όμως από την έναρξη του δέκατου τέταρτου αιώνα. Είναι ο σημαντικότερος κώδικας και σύμφωνα με τον Usener συνδέεται με τον παλαιότερο B, Codex Borbonicus. Υπογράφεται από τον Ιωάννη Αργυρόπουλο, τον Ιωάννη Λάσκαρη και τον Nicolai Rodulphi καρδινάλιο των βιβλιοθηκών του βασιλέα Henrico IV.

Q, the Codex Parisinus gr. 1758, κώδικας σε χαρτί που χρονολογείται όμως από την έναρξη του δέκατου τέταρτου αιώνα ή έως το τέλος του.

Στην ίδια οικογένεια ανήκουν και τα χειρόγραφα **Codex Arundelianum 531** του 15ου αι. σε χαρτί και **Codex Venetum** της βιβλιοθήκης s. Marci σε περγαμνή.

Η ποιότητα των χειρογράφων

Σύμφωνα με τον Cyril Bailey(1926)², που έχει λάβει υπόψη την μελέτη του Usener για τα χειρόγραφα, αυτά ταξινομούνται σε δυο κατηγορίες, την πρώτη με τα καλύτερης ποιότητας χειρόγραφα κείμενα και την δεύτερη με τα κακής ποιότητας, με αυθαίρετες διορθώσεις και παρεμβάσεις ή και παραλείψεις.

Στην πρώτη οικογένεια ο Bailey τοποθετεί τα εξής χειρόγραφα:

B, Codex Borbonicus gr. ni. B 29

P, o Codex Parisinus gr. 1759 Είναι το πιο σημαντικό χειρόγραφο για τον Bailey.

Q, the Codex Parisinus gr. 1758

Co, o Codex Constantinopolitanus Veteris Serail, τον οποίο δεν αναφέρει ο Usener. Είναι κώδικας που γράφτηκε στον δέκατο τέταρτο ή δέκατο πέμπτο αιώνα (η τελευταία σελίδα προστέθηκε στον δέκατο έκτο αιώνα). Ο Bailey σημειώνει ότι “αυτά τα δύο τελευταία χειρόγραφα το Q και το Co, ή ένα ή το άλλο από αυτά, συχνά επιβεβαιώνουν το αρχικό κείμενο του P, και σε άλλα σημεία, όπου η ανάγνωση P έχει επισκιαστεί, μπορούν να ληφθούν για να την διαφυλάξουμε”.

1 Hermann Usener Γερμανός μελετητής στους τομείς της φιλολογίας και της συγκριτικής θρησκείας. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης, στο Μόναχο, στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν και στη Βόννη. Δίδαξε ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης, στο Πανεπιστήμιο του Greifswald, και στο Πανεπιστήμιο της Βόννης.

2 Cyril Bailey (1871-1957) Βρετανός μελετητής των κλασικών γραμμάτων και συγγραφέας.

H, Codex Laurentianus I_XIX. 35, σύμφωνα με τον Bailey είναι αντίγραφο του P, αλλά εμφανίζεται μετά από το Q.

W, GR Codex Vaticanus, τον οποίο δεν αναφέρει ο Usener. Είναι κώδικας του δέκατου τέταρτου αιώνα, και σύμφωνα με τον Bailey πρόκειται για μια διόρθωση του P.

Στην δεύτερη οικογένεια ο Bailey τοποθετεί τα εξής χειρόγραφα:

F, Codex Laurentianus I_XIX. 13 Ο Usener, είναι της γνώμης ότι αποτελεί κακό αντίγραφο και δεν μπορεί να ληφθεί ως η μόνη πηγή της δεύτερης οικογένειας χειρογράφων.

Z, Codex Lobcowicensis Raudnitzianus. Σύμφωνα με τον Bailey έχει πολλές παρεμβολές και διορθώσεις. **G, Codex Laurentianus I_XIX. 28**. Ο Bailey σημειώνει ότι “αντιπροσωπεύει μια μείξη των κωδίκων T και D. Έχει επίσης κάνει κάποια χρήση μιας επιτομής του Διογένη Λαέρτιου στον **Codex Vaticanus gr. 96**, πιθανά κατά την εποχή του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, το οποίο αναφέρεται από καιρό σε καιρό με την παράθεση εκτενών αποσπασμάτων”.

T, Codex Urbmas Vat. gr. 109

D, Codex Borbonicus § Gr. σε B. 28.

Η χρήση των χειρογράφων για την έκδοση των πρώτων εκτυπωμένων βιβλίων

Σύμφωνα με τον Bailey(1926): Το όχι καλύτερο χειρόγραφο Z αποτέλεσε την πηγή της πρώτης τυπωμένης έκδοσης του Διογένη Λαέρτιου(princeps editio) από τον Froben το 1533. Το χειρόγραφο G και άλλα κατώτερα αποτέλεσαν την πηγή για την έκδοση του 1570 του Henricus Stephanus. Ο Sambucus το 1566 χρησιμοποίησε τα Venetus, T,Vaticanus, και B,Borbonicus και έκανε κάποιες όχι πιστές στα χειρόγραφα διορθώσεις. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν οι Εκδόσεις του Aldobrandinus (1594) και του Menagius (1664). Στους προαναφερόμενους συντάκτες οφείλονται ορισμένες λογοτεχνικές αποκαταστάσεις του κειμένου που εξακολουθούν να έχουν θέση και στα σύγχρονα κείμενα.

Τον δέκατο έβδομο αιώνα (1649) ο Gassendi¹ αναβίωσε την σοβαρή μελέτη της επικούρειας φιλοσοφίας και έτσι εισήχθη ο ατομισμός στον σύγχρονο κόσμο. Ασχολήθηκε με τον βίο του Επίκουρου από το πρωτότυπο κείμενο του Διογένη Λαέρτιου(10ο βιβλίο) και πρότεινε ουσιαστικές διορθώσεις. Όμως αν και έχει μεγάλη συμβολή στις διορθώσεις του κειμένου, δεν έδειξε τον απαιτούμενο σεβασμό στην χειρόγραφη παράδοση και ουσιαστικά έγραψε εκ νέου το κείμενο.

Ο Meibom το 1692, κατά την άποψη Usener, έκανε ακόμη μεγαλύτερη ζημιά στο κείμενο. Ο Schneider το 1813 κατάφερε να επισκευάσει τη βλάβη που είχε γίνει αλλά ο Huebner το 1828 επέστρεψε και πάλι στην παράδοση του Meibom. Ο Cobet το 1862,

1 Ο Πιερ Γκασσεντί (Pierre Gassendi) (1592 – 1655) ήταν Γάλλος φιλόσοφος, ιερέας, επιστήμονας, αστρονόμος και μαθηματικός. Ήταν επίσης ενεργός παρατηρησιακός επιστήμονας και δημοσίευσε τις πρώτες πληροφορίες για τη διέλευση του Ερμή το 1631. Ο σεληνιακός κρατήρας Γκασσεντί έχει ονομαστεί προς τιμή του. Έγραψε αρκετά φιλοσοφικά έργα, και ορισμένες από τις θέσεις που επεξεργάστηκε θεωρούνται σημαντικές, για να βρεθεί ένας δρόμος μεταξύ μεταξύ σκεπτικισμού και δογματισμού. Συγκρούστηκε με τον σύγχρονό του Καρτέσιο για την δυνατότητα απόλυτης γνώσης. Στο περισσότερο γνωστό πνευματικό έργο του προσπάθησε να συμβιβάσει τον Επικούρειο ατομισμό με τον Χριστιανισμό.

χρησιμοποίησε το F που δεν ήταν και το καλύτερο χειρόγραφο με το αντίστοιχο αποτέλεσμα.

Το 1887 ο Hermann Usener στο έργο του *Epicurea* ασχολήθηκε με τον βίο του Επίκουρου από το πρωτότυπο κείμενο του Διογένη Λαέρτιου(10ο βιβλίο) συγκρίνοντας τα υπάρχοντα χειρόγραφα και πρότεινε διορθώσεις παραθέτοντας και τις μέχρι τότε προτάσεις από τους άλλους μελετητές. Ο Usener αποτελεί το θεμέλιο όλων των σύγχρονων μελετητών του Επίκουρου (βλ. παρακάτω).

Ένα παράδειγμα - Το χειρόγραφο Arundel MS531

Η ιστορία του χειρόγραφου Arundel MS531 (Codex Arundelianum), αντιγράφου του 15ου αιώνα, μας δίνει μια εικόνα για το πως διεσώθη το έργο του Διογένη Λαέρτιου, σύμφωνα με την Βρετανική Βιβλιοθήκη.¹

Ταυτότητα του χειρογράφου

Τίτλος: Διογένης Λαέρτιος, Βίοι Φιλοσόφων, Βιβλία 10 - (Arundel MS531)

Χρονολογία: Δεύτερο μισό του 15ου αιώνα

Γλώσσα: Ελληνικά με λίγες σημειώσεις στα ελληνικά και λατινικά

Υλικό: Χαρτί. Σελίδες: 178. Διαστάσεις: 260 x 185 χιλιοστά.

Γραφή ανά σελίδα: 32-40 γραμμές ανά σελ. (1-87) και 26 γραμμές ανά σελ. (87-178).

Γραφείς: Τρεις γραφείς σύμφωνα με Dorandi (2009), σ. 18.

Διακόσμηση: Προτομές, μετάλλια και οικόσημα στην 1η σελίδα.

Βιβλιοδεσία: Βρετανικό Μουσείο, 1963.

Καταγωγή: Βενετία

Προέλευση: Γερμανία, **Johann von Dalberg** (1445-1503).²

Ιδιοκτήτες

-Thomas Howard (1585-1646), Άγγλος, 2ος Κόμης του Arundel, 4ος κόμης του Surrey, και 1ος κόμης του Norfolk, συλλέκτης έργων τέχνης και πολιτικός.

-Henry Howard (1628-1684), εγγονός του Thomas, 6ος δούκας του Norfolk. Προσέφερε το χειρόγραφο στην Royal Society το 1667.

-Βρετανικό Μουσείο, αγόρασε το χειρόγραφο από την Royal Society μαζί με άλλα 549 χειρόγραφα του Arundel το 1831.

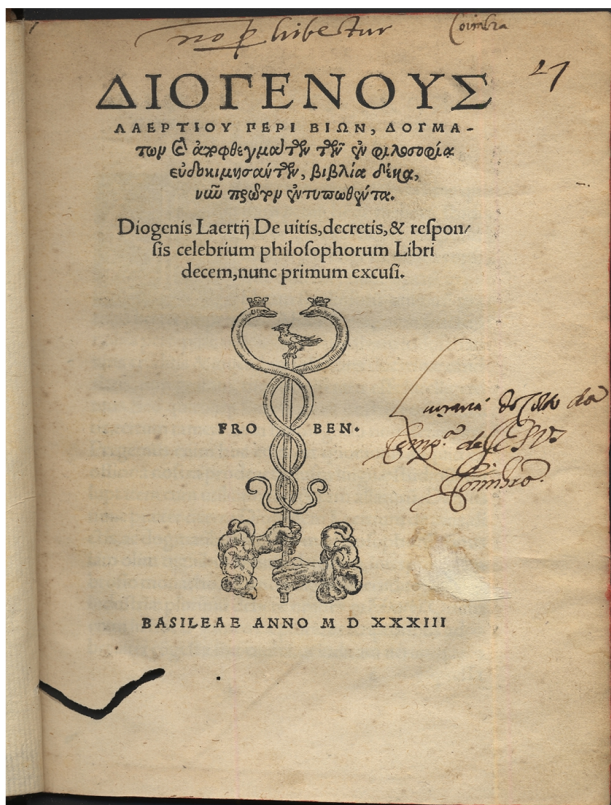
1 Μπορείτε να δείτε πληροφορίες και όλο το χειρόγραφο ψηφιοποιημένο στην ιστοσελίδα του British Library's collections http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_531

2 Ο Johann von Dalberg (1445-1503) σπούδασε στο Erfurt και στην Ιταλία, όπου πήρε πτυχίο στο αστικό και εκκλησιαστικό δίκαιο στο Πανεπιστήμιο της Ferrara της Ιταλίας και αφοσιώθηκε ειδικότερα στη μελέτη της ελληνικής. Επιστρέφοντας στη Γερμανία, έγινε αρχικά Πρύτανης του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης (1480-1482). Στη συνέχεια, ο Φίλιππος ο δίκαιος τον διόρισε Καγκελάριο του Παλατινάτου (1476-1508). Βοήθησε το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης στο να φθάσει στο απόγειο της δόξας του. Είχε καθοριστικό ρόλο στην ίδρυση της πρώτης έδρας Ελληνικών, την οποία κατέλαβε ο φίλος του Rudolphus Agricola. Ίδρυσε επίσης τη βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου και ένα κολέγιο για τους φοιτητές του αστικού δικαίου. Ήταν ένθερμος ανθρωπιστής, ήταν πρόεδρος του Sodalitas Celtica που ιδρύθηκε από τον ποιητή Konrad Celtes και διασυνδέθηκε με πολλούς από τους κορυφαίους μελετητές της εποχής του, τους οποίους ο ίδιος στήριξε. Ο ίδιος είχε μεγάλη βιβλιοθήκη. Έγινε πρίγκιπας και επίσκοπος του Worms στην Γερμανία το 1482, και πέθανε στις 28 του Ιουλίου 1503. Πηγή wikipedia.

ἀναξιμένης ἐπιτοχῆς· μίαν δὲ αὐτῶν ἠδὲ καὶ
αὐτοῖς, ἐκθέσθαι περὶ ἀσσοῦ. πρῶτος ἐπιτοχῆς αὐτῶν
παραθέμενος, ἐναὐτῶν πᾶσαν τὴν ἐαυτοῦ φιλοσοφίαν
ἔπειτα μετὰ τὴν ἐπιτοχὴν καὶ τὰς κυρίας αὐτοῦ δόξας καὶ
ἢ ἐπιδοξὸν ἐκλογιστὴν ἀξίως ἀνεφθέγγεται· ὥστε σε
πανταχοῦθεν κτῆμαθῶν τὸν ἄνδρα καὶ μεκρίνῃν ἤδη.
Τὴν μὲν οὖν πρῶτην ἐπιτοχὴν, γράφει πρὸς ἠρό
δοτον· ἢ τίς ἐστὶ περὶ μετὰ σοφῶν. Τὴν τρίτην, περὶ
μενοικέων· ἔστι δὲ ἐν αὐτῇ, πᾶν περὶ βίων· ἀρκτέον
δὲ ἀπὸ τῆς πρῶτης· ὀλίγα περὶ τὸν αὐτὸν ἀπὸ τῆς δευτέρας
αἰρέσεως τῆς κατὰ τὴν φιλοσοφίαν· ὅθεν ἔρχεται τοῖν, ἢ
ἢ δὲ βίαν· τὸ τε κανονικὸν· καὶ φυσικὸν· καὶ ἠθικόν·
τὸ μὲν οὖν κανονικὸν, ἐφόδωσεν ἐπὶ τὴν πραγματι
κῆν· καὶ ἔστιν ἐν ἐνὶ τῷ ἐπιγραφωμένῳ καὶ· τὸ δὲ
φυσικὸν, τῶν περὶ φύσεως θεωρίαν πᾶσαν· καὶ ἔστιν
ἐν ταῖς περὶ φύσεως βίβλοισι, λζ· καὶ ταῖς ἐπι
τοχαῖς κατὰ τοιοῦτον· τὸ δὲ ἠθικόν, τὰς περὶ αἰρέ
σεως φυσικῆς· ἔστι δὲ καὶ ἐν ταῖς περὶ βίων βίβλ
ν.

Απόσπασμα από τον βίο του Επικούρου, χειρόγραφο Arundel MS531

ΕΚΤΥΠΩΜΕΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Η πρώτη πλήρης τυπωμένη έκδοση του ελληνικού κειμένου(*princeps Editio*) του έργου “Βίοι Φιλοσόφων” έγινε το 1533 στην Βασιλεία με τίτλο: *Diogenis Laertii De Vitis, Decretis & Responsis Celebrium Philosophorum Libri Decem, Nunc Primum Excusi. 1533. Basileae*. Εκδόθηκε από τον Hieronimus Frobenius και τον Nicolaus Episcopus.

Τρεις βίοι φιλοσόφων είχαν ήδη εκτυπωθεί: Οι βίοι του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου στην έκδοση Aldine των έργων του Αριστοτέλη στη Βενετία το 1497 και ο βίος Ξενοφώντα στην έκδοση Aldine των έργων του Ξενοφώντα στη Βενετία το 1525. Η έκδοση βασίστηκε στο χειρόγραφο Z, Codex Lobcowicensis Raudni-tzianus, το οποίο όπως προαναφέρθηκε ήταν κακής ποιότητας με πολλές παρεμβολές και διορθώσεις.

Το 1566 έγινε στην Αμβέρσα μια άλλη έκδοση, με τον τίτλο: *Laertii Diogenis de vita et moribus philosophorum libri X. Plus quam mille in locis restituti et emendati et fide dignis vetustis exemplaribus Graecis, ut inde Graecum exemplum possit restitui; opera Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii. Cum indice locupletissimo. Ex officina Christophori Plantini*. Ο εκδότης Ioannis Sambuci (Iános Zsámboky, 1531-1584) αναφέρει ότι είχε χρησιμοποιήσει τα παλαιότερα χειρόγραφα ονομάζοντας τα Venetus και Vaticanus και ήταν καλύτερης ποιότητας από την προηγούμενη έκδοση.

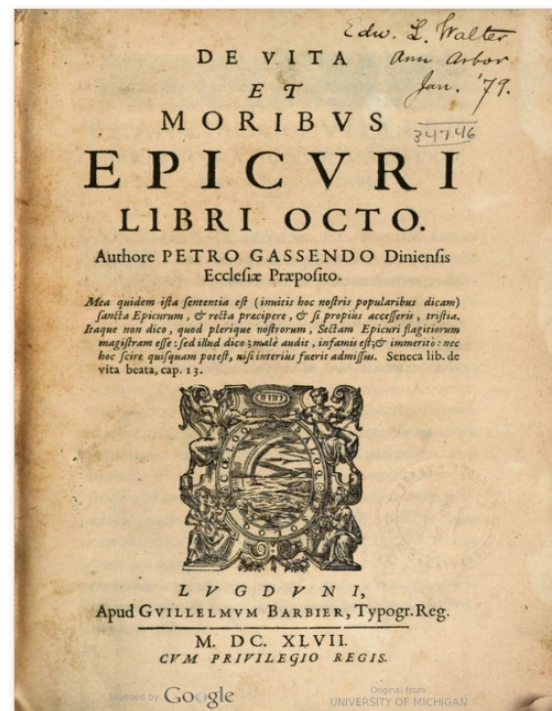
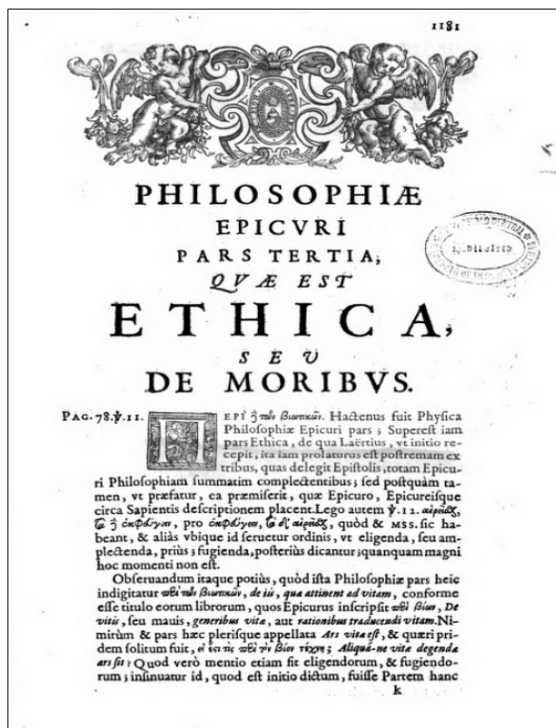
Το 1570 ο Henricus Stephanus (Henri Estienne) δημοσίευσε στο Παρίσι μια έκδοση με τίτλο *Diogenis Laertii De Vitis, Dogmatis & Aporhthegmatis Eorum Qui in Philosophia Claruerunt, Libri X. 1570. Geneva* σε δύο τόμους, με σημειώσεις που εκτείνονται κατά τα πρώτα εννέα βιβλία και αναθεώρηση της λατινικής εκδοχής του Ambrosius Trauersarius Camaldulensis¹. Το κακό χειρόγραφο G και άλλα κατώτερα αποτέλεσαν την πηγή για την αυτήν την έκδοση του Henricus Stephanus, παρότι η προηγούμενη χρονολογικά έκδοση του Sambuci είχε σαφώς καλύτερη ποιότητα στην πηγή των χειρογράφων.

¹ Πρόκειται για την πρώτη μετάφραση στα λατινικά των Βίων Φιλοσόφων του Διογένη Λαέρτιου “De vita et moribus philosophorum” η οποία ολοκληρώθηκε το 1431, εκδόθηκε μόνο στα λατινικά αρχικά στην Ρώμη σε άγνωστη ημερομηνία, ακολούθως εκδόθηκε στην Βενετία το 1475 και επανεκδόθηκε το 1476 και το 1479. Έγινε από τον Ambrosius που είχε μάθει ελληνικά από τον βυζαντινό καθηγητή Μανουήλ Χρυσολωρά ο οποίος κατά τα έτη 1390 έως 1415.έδωσε διαλέξεις διαλέξεις στην Φλωρεντία, στην Ρώμη και στην Παβία.

Το 1593 ακολούθησε μια άλλη έκδοση στην Γενεύη με τίτλο *Diogenis Laertii De Vitis, Dogmatis & Aporhthegmatis Clarorum Philosophorum Libri X. 1593. Geneva*. Πρόκειται για επανέκδοση αυτής του Henricus Stephanus του 1570, με σημειώσεις του Isaac Casaubon.

Το 1594 κυκλοφορεί νέα έκδοση στην Ρώμη με τίτλο *Laertii Diogenis De Uitis, Dogmatis Et Aporhthegmatis Eorum Qui in Philosophia Claruerunt, Libri X. 1594. Romae: Aloysium Zanettum* με σημειώσεις από τον Καρδινάλιο Tommaso Alodobrandini. Η έκδοση αυτή χρησιμοποίησε τα χειρόγραφα της έκδοσης του 1566.

Το 1615 το έργο εκδίδεται στην Γενεύη με τίτλο *Diogenes Laertius, De Vitis, Dogmatis Et Aporhthegmatis Clarorum Philosophorum, Libri X. 1615. Geneva: Iacobum Stoer* από τον Paul Estienne, υιό του Henricus Stephanus (Henri Estienne), με σημειώσεις του Isaac Casaubon, σε συνέχεια των εκδόσεων του 1570 και του 1593.

Οι εκδόσεις του Gassendi στις οποίες σχολιάζεται για πρώτη φορά ο βίος του Επίκουρου

Στις παραπάνω εκδόσεις, ενώ περιλαμβάνονταν και τα δέκα βιβλία των Βίων των Φιλοσόφων, είχαν σχολιαστεί μόνον τα πρώτα εννέα. Κανείς δεν είχε ασχοληθεί με τον σχολιασμό του 10ου Βιβλίου με τον Βίο του Επίκουρου.

Αυτό έγινε από τον P. Gassendi στα έργα με τον τίτλο “De vita et moribus Epicuri” (Ο βίος και η ηθική του Επίκουρου) σε οκτώ βιβλία το 1647 και “Animadversiones in librum X Diogenis Laertii” (Αναζητήσεις στο 10ο βιβλίο του Διογένη Λαέρτιου) σε τρία βιβλία, το 1649. Ακολούθησε μια δεύτερη έκδοση και μετά μια τρίτη το 1675, στην

οποία τα δύο έργα ενώθηκαν. Ο Gassendi στα έργα του εξαρτάται λιγότερο από την πιστή απόδοση του κείμενου των χειρογράφων και το εξετάζει σύμφωνα με την κοινή και τη προσωπική του ερμηνευτική λογική, αντιμετωπίζοντας έτσι τα λάθη των κωδίκων. Παρ' όλα αυτά όπως και οι προηγούμενοι ερευνητές, ο Stephanus, ο Casaubon και ο Aldobrandinus, έκανε κάποιες αποκαταστάσεις του κειμένου που οι μετέπειτα αποδέχονται. Ο P. Gassendi, με την ανάδειξη του Επίκουρου στην εποχή του, επηρέασε την εξέλιξη των επιστημών και έγινε πρόδρομος της εποχής του διαφωτισμού.

Το 1664 εκδίδεται στο Λονδίνο το έργο με τίτλο *Laertii Diogenis De Vitis Dogmatis Et Aporhthegmatis Eorum Qui in Philosophia Claruerunt; Libri X.* 1664. Londinii: Octavanum Pulleyn. Πρόκειται για επανέκδοση από τον John Pearson (1613-1686) της έκδοσης του Aldobrandinian (1594) με σημειώσεις από τον Henricus Stephanus (Henri Estienne), Isaac και Méric Casaubon και παρατηρήσεις από τον Gilles Ménage (Aegidii Menagii, 1613-1692) η οποία περιέχει την πρώτη τυπωμένη έκδοση του βίου του Αριστοτέλη, ανωνύμου συγγραφέως (Vita Menagiana). Η έκδοση αυτή χρησιμοποίησε επίσης τα χειρόγραφα της έκδοσης του 1566.

Το 1692 εκδίδεται στο Άμστερνταμ το έργο με τίτλο *Diogenis Laertii De Vitis, Dogmatibus Et Aporhthegmatibus Clarorum Philosophorum Libri X.* 1692. Amstelaeami: Henricus Wetstenium με ελληνικό και λατινικό κείμενο από τον Marc Meibom, με σημειώσεις των I. και M. Casaubon, και του T. Aldobrandini σε δύο τόμους. Ο δεύτερος τόμος περιέχει τις παρατηρήσεις του Aegidii Menagii με τον ανώνυμο βίο του Αριστοτέλη και τις σημειώσεις στον Διογένη του Joachimi. Σύμφωνα με τον Usener η εργασία αυτή έκανε μεγάλη ζημία στο αρχαίο κείμενο.

Το 1739 εκδίδεται σε ελληνική και λατινική γλώσσα από τον Paulo Daniele Longolio το έργο με τίτλο *Diogenis Laertii De Vitis, Dogmatibus Et Aporhthegmatibus Clarorum Philosophorum Libri X.* 1739. Curiae Regnitianae: Gotthard Ioannem Puttnerum.

Το 1813 εκδίδεται από τον Schneider με ορθή αποκατάσταση του αρχαίου κειμένου το έργο με τίτλο *Epicuri Phisica et Meteorológica duabus epistolis eiusdem comprehenea. Graeca ad fidem li- bromm scriptor. et editor, emendavit atque interpretatus est I. Glo. Schneider. Lps., Vogel. 20 Gr., SchrP. 1*

Το 1828 εκδίδεται στην Λειψία το έργο με τίτλο *Diogenis Laertii De Vitis, Dogmatis Et Aporhthegmatis Clarorum Philosophorum Libri X.* 1828. Lipsiae: Carolus Franciscus Koehlerus σε ελληνική και λατινική γλώσσα από τον Heinrich Gustav Hübner; II. (1831) εκδόθηκε σε δύο τόμους από τον Gottfried Hermann. Σύμφωνα με τον Usener η εργασία αυτή έκανε επίσης μεγάλη ζημία στο αρχαίο κείμενο.

Ακολούθησαν οι παρακάτω εκδόσεις που περιείχαν στοιχεία προηγούμενων:

Το 1830 *Commentarii in Diogenem Laertium. Volumen Primum.* 1830. Lipsiae und Londini: C. F. Kochler und Black, Young & Young από τον Heinrich Gustav Huebner, με δύο τόμους σχόλια.

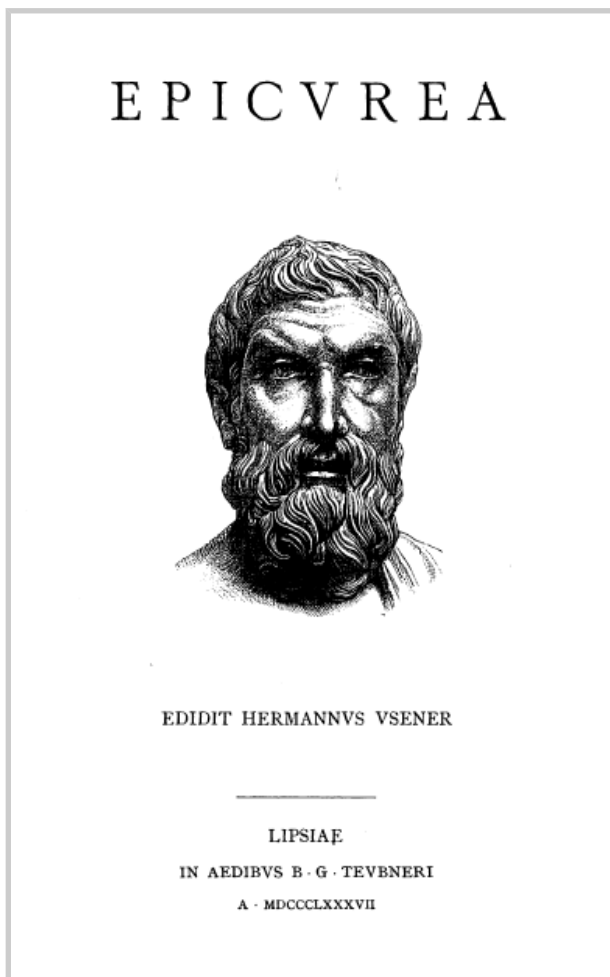
Το 1833 *Commentarii in Diogenem Laertium. Volumen Secundum.* 1833. Lipsiae: C. F. Kochler. Σχόλια στον Διογένη Λαέρτιο από τον Carl Jacobitz σε δυο τόμους.

Επίσης το 1883 εκδόθηκε στην Λειψία το Diogenis Laertii De Vitis Philosophorum Libri X Cum Indice Rerum. 1833. Lipsiae: Charles Tauchnitz.

Το 1850 στο Παρίσι εκδόθηκε το Diogenis Laertii De Clarorum Philosophorum Vitis, Dogmatibus Et Aporhthegmatibus Libri Decem. 1850. Parisis: Firmin-Didot από τον Carel Gabriel Cobet που ανατυπώθηκε το 1862 and 1929.

Ο καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης¹ στο μνημειώδες έργο του Επίκουρος(1954) αναφέρει ότι ο Λαέρτιος μένει σε αυτές τις τελευταίες εκδόσεις ως ενιαία έκδοση και από εδώ και πέρα συναντούμε χωριστές εκδόσεις ανά φιλοσοφική σχολή όπως του Diels για τους Προσωκρατικούς, του Φαν Αρνίμ για τους Στωϊκούς και του Usener για τους Επικούρειους. Όμως το σύνολο του έργου του Λαέρτιου παρέμεινε στις αποτυπώσεις των εκδόσεων του 19ου αιώνα με τα αναφερθέντα προβλήματα.

EPICUREA του Hermann Usener

Το 1887 ο B.G. Teubneri εκδίδει στην Λειψία το έργο EPICUREA του Γερμανού Hermann Usener (1834 - 1905) που είναι μια ολοκληρωμένη συλλογή επικουρείων έργων και αποσπασμάτων από την ελληνική και λατινική γραμματεία σε 398 σελίδες και με εισαγωγή 78 σελίδων στα λατινικά. Στο έργο συμπεριλαμβάνεται το 10ο βιβλίο του Διογένη Λαέρτιου που αναφέρεται στον βίο του Επίκουρου και περιλαμβάνει τα επιτομικά έργα του φιλοσόφου “περί φύσεως” και “περί βίου”.

Αποτελεί μια πλήρη συλλογή ελληνικών και λατινικών κειμένων που έχουν αναφορές στον Επίκουρο και στην φιλοσοφία του, από όλο το φάσμα της κλασικής λογοτεχνίας, ώστε να συγκεντρωθεί ότι είναι δυνατόν από τα λεγόμενά του και να κατανοηθεί το σύστημά του.

Το έργο αυτό θεωρείται η princeps editio της συλλογής των επικουρείων κειμένων.

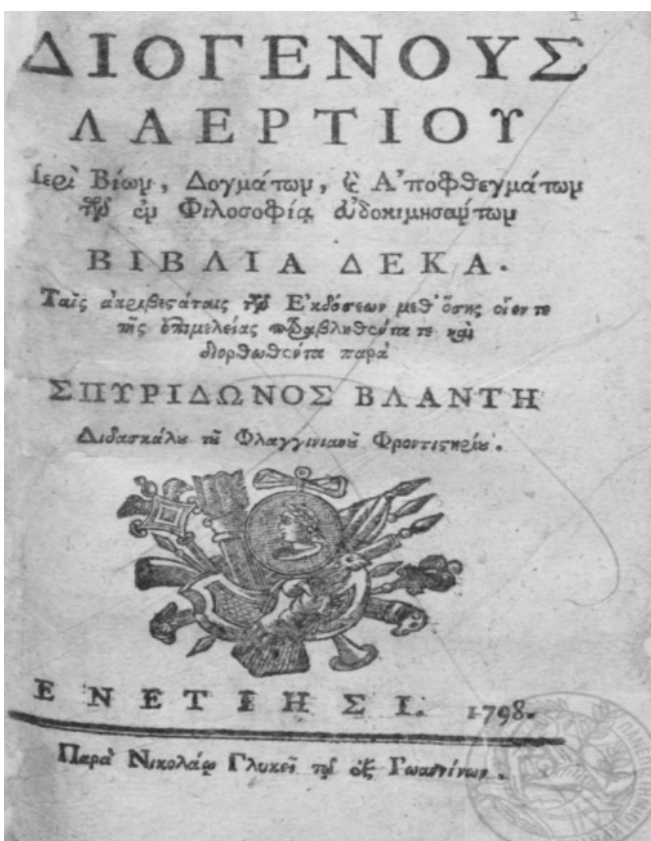
¹ Χαράλαμπος Θεοδωρίδης (1883-1957) Πανεπιστημιακός καθηγητής. Μελέτησε και πρόβαλε τον Επίκουρο και την φιλοσοφία του με το μνημειώδες βιβλίο «Επίκουρος, η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου» 1954 (περισσότερα στο ΤΡΙΤΟ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΡΑΚΤΙΚΑ, “Καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης: Ο πρώτος Επικούρειος στην σύγχρονη Ελλάδα”, Τάκης Παναγιωτόπουλος Εκδόσεις ΚΗΠΟΣ 2013).

Ο Usener κάνει κριτική όλων των μέχρι τότε έντυπων εκδόσεων του 10ου βιβλίου του Διογένη Λαέρτιου, που περιλαμβάνει τον βίο του Επίκουρου και αποτελεί την κύρια πηγή όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Εξετάζοντας επιστημονικά τα χειρόγραφα στο σύνολό τους τα συσχετίζει μεταξύ τους και με συγκριτική μελέτη καταλήγει στα συμπεράσματά του για το τελικό κείμενο, έτσι ώστε αυτό να είναι πιο κοντά στο πρωτότυπο. Πλήθος υποσημειώσεων τεκμηριώνουν την απόδοση του κειμένου από τον Usener και γίνονται χρήσιμα εργαλεία για μελλοντικούς μελετητές στην ακόμη μεγαλύτερη δυνατή βελτίωση του κειμένου.

Για την επικούρεια φιλοσοφία η εργασία του Usener είναι πολύτιμη. Όλα τα έργα των σύγχρονων ερευνητών, βασίζονται στο κείμενο του Λαέρτιου όπως αυτό αποτυπώνεται στην εργασία του Usener.

Ο καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης στο βιβλίο του Επίκουρος(1954), ξεκινά την ενότητα “ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ”, σελ. 209, με τα Epicurea αναφέροντας: “Βασικό βοήθημα, απαραίτητο όργανο εργασίας. Καρπός ζηλευτής πολυμαθείας, επιμέλειας κι αντοχής, που χρησίμευσε υπόδειγμα για όμοιες εργασίες”... .

Ο πρώτος Έλληνας εκδότης

Σύμφωνα με τον κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης, την παλαιότερη τυπωμένη ελληνική έκδοση του πρωτότυπου κειμένου την πραγματοποίησε ο Νικόλαος Γλυκός στην Βενετία το 1798 με τίτλο “Διογένους Λαερτίου περί βίων, δογμάτων και αποφθεγμάτων των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ”. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική στήριξη του Νικολάου Ζωσιμά και των αδερφών του.

Η πρώτη τυπωμένη ελληνική έκδοση των “Βίων των Φιλοσόφων” από τον Νικόλαο Γλυκό - 1798

Οι “Βίοι των Φιλοσόφων” στην σύγχρονη Ελλάδα

Από τον 16ο μέχρι τον 20ο αιώνα το έργο του Διογένη Λαέρτιου μεταφράστηκε σε δεκάδες γλώσσες σε όλο τον κόσμο. Στα τέλη του 20ου έως τις αρχές του 21ου αιώνα αποδόθηκε στα σύγχρονα ελληνικά και εκδόθηκε από τους εξής:

-1965-1970 οι Βίοι σε απόδοση του Νικόλαου Κυργιόπουλου - Εκδόσεις Πάπυρος και Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός (από 6 τ.).

-1994 ο Βίος του Επίκουρου (10ο Βιβλίο) περιλαμβάνεται στο έργο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ-ΑΠΑΝΤΑ (1 τ.) και ολόκληρο το υπόλοιπο έργο των Βίων (βιβλίο 1ο έως 9ο) σε απόδοση από την φιλολογική ομάδα Κάκτου - Εκδόσεις ΚΑΚΤΟΣ (4 τ.).

-2003 έως το 2009 κυκλοφορεί ολόκληρο το έργο σε απόδοση του Νικόλαου Κυργιόπουλου - Εκδόσεις ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ (6 τ.).

-2008 ο Βίος του Επίκουρου (10ο Βιβλίο) σε απόδοση του Αθανάσιου Τσακνάκη - ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. (1 τ.).

-2012 κυκλοφορεί ολόκληρο το έργο σε απόδοση του Θεόδωρου Γ. Μαυρόπουλου - Εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ (2 τ.) .

-2015 οι Φίλοι Επικούρειας Φιλοσοφίας “ΚΗΠΟΣ” δημοσίευσαν τμήματα του Βίου και των Επιστολών στο βιβλίο “Μαθήματα στον Κήπο Αθηνών” - Εκδόσεις ΚΗΠΟΣ και για πρώτη φορά διαδικτυακά στην σύγχρονη ελληνική, στην ιστοσελίδα www.epicuros.gr.

-Αποσπάσματα του Βίου του Επίκουρου έχουν εκδοθεί από αρκετούς οίκους όπως τους Θύραθεν, Επικαιρότητα, Επίκουρος κλπ.

Εκτός των παραπάνω εκδόσεων, κυκλοφορούν επίσης εκδόσεις με κριτικές μελέτες για την επικούρεια φιλοσοφία.

Με τις εκδόσεις αυτές το έργο του Διογένη Λαέρτιου τυπώθηκε και κυκλοφόρησε στην χώρα που γέννησε την φιλοσοφία, μετά από εκατοντάδες έτη από την πρώτη έκδοσή του στην δυτική Ευρώπη.

Η διάσωση του έργου

Πολλά έργα, αριστουργήματα της διανόησης όπως φιλοσοφικά κείμενα, θεατρικά και ποιητικά έργα, χάθηκαν για πάντα κατά την διάρκεια του μεσαίωνα. Μόνο μερικών λιγοστών φιλοσόφων σώθηκαν αρκετά έργα. Των περισσότερων αφανίστηκαν. Αρκετών φιλοσόφων επιβίωσαν μερικά αποσπάσματα, άλλων ελάχιστα. Διεσώθησαν μέσα από αναφορές σε έργα τρίτων. Αυτό συνέβη και με τον Επίκουρο και με τους υπόλοιπους πολυγραφότατους επικούρειους φιλοσόφους.

Το έργο του Διογένη Λαέρτιου είχε την τύχη να επιβιώσει, χάρη στα φωτεινά πνεύματα που εμφανίστηκαν διαχρονικά και που διέσωσαν τα ταλαιπωρημένα και λιγοστά, μετρημένα στα δάκτυλα του ενός χεριού, χειρόγραφα. Η φυσική διαδρομή του αρχικού ή των αρχικών το πολύ 2-3 χειρογράφων, ήταν από την ανατολή στην δύση κάπου ανάμεσα στον 9ο και τον 12ο αιώνα, στην καρδιά του σκοτεινού μεσαίωνα. Στην ανα-

τολή δεν έμεινε τελικά κανένα χειρόγραφο. Ευτυχώς δε συνέβη το ίδιο και στη δύση.

Το πλήθος των βίων των φιλοσόφων που περιείχε το έργο του Διογένη Λαέρτιου, προστάτεψε τον βίο του Επίκουρου που περιείχε κείμενα του ίδιου, με τις βασικές αρχές της φιλοσοφίας του, σε μια εποχή που τα πρωτότυπα έργα του όπως και των άλλων επικουρείων είχαν για πάντα χαθεί. Αν χάνονταν και το έργο του Λαέρτιου, η απώλεια θα ήταν ανυπολόγιστη.

Οι μεταγενέστεροι ερευνητές της αναγέννησης και του διαφωτισμού βασίστηκαν στο πολύτιμο αυτό υλικό των λιγοστών χειρογράφων, για να ανασυνθέσουν το έργο του Λαέρτιου και να το εκδώσουν τόσο στην ελληνική όσο και στην λατινική γλώσσα. Η ανακάλυψη της τυπογραφίας βοήθησε τα μέγιστα για την διάδοση του έργου και την μελέτη του, συνεισφέροντας στην αναγέννηση και στο διαφωτισμό. Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν, από τύχη αγαθή αρχικά και με τον αμέριστο κόπο των ερευνητών ανά τους αιώνες, έφθασε τελικά και έως εμάς το πολύτιμο αυτό έργο.

Δεν μπορούμε όμως να μην επισημάνουμε την υπερβολική καθυστέρηση της έκδοσής του στο σύγχρονο Ελληνικό Κράτος. Ειδικά για τους φίλους της επικούρειας φιλοσοφίας, το έργο του Διογένη Λαέρτιου “Βίοι καὶ γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων” αποτελεί ανεκτίμητο θησαυρό όπως επισημίναμε ήδη. Μετά από σχεδόν δεκαεπτά αιώνες σιωπής γύρω από τον Επίκουρο στην ίδια του την πατρίδα, δύναται και πάλι τα γραπτά του να διαφωτίζουν όλους τους Έλληνες που έχουν νου και κρίση.

*“Μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρων ὑπάρχων κοπιάτω φιλοσοφῶν· οὔτε γὰρ ἄωρος οὔδεις ἐστίν οὔτε πάρωρος πρὸς τὸ κατὰ ψυχὴν ὑγιαῖνον”.*¹

Επίκουρος, επιστολή στον Μενοικέα (Διογένης Λαέρτιος Χ.122)

Τάκης Παναγιωτόπουλος
Μάιος 2017

¹ “Ούτε όταν είναι κανείς νέος δεν πρέπει να αναβάλει να φιλοσοφεί ούτε όταν είναι γέρος δεν πρέπει να θεωρεί κοπιαστικό να φιλοσοφεί. Διότι ποτέ δεν είναι ούτε πολύ νωρίς ούτε πολύ αργά για να φροντίσει την υγεία της ψυχής του”. Απόδοση Λεωνίδα Α.Αλεξανδρίδη – Κείμενα της αρχαιότητας, www.epicuros.gr

Βιβλιογραφία

- Hermann Usener 1887, “EPICUREA” , εκδοθέν παρά του B.G. Teubneri
- CYRIL BAILEY, 1926, “THE EXTANT REMAINS”, WITH SHORT CRITICAL APPARATUS TRANSLATION AND NOTES BY CYRIL BAILEY, M.A. OXFORD AT THE CLARENDON PRESS
- Roger Pearse, “Diogenes Laertius: the Manuscripts of The Lives and Opinions of Eminent Philosophers”
- British Library’s collections http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Arundel_MS_531
- Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, 1954, “Επίκουρος”, εκδόσεις ΕΣΤΙΑ
- Γιώργος Ζωγραφίδης, 2009, “Επίκουρος ΗΘΙΚΗ”, Εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ
- Λεωνίδα Αλεξανδρίδης 2013, “Ο Επίκουρος κατά τον Μεσαίωνα”, Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συμποσίου Επικούρειας Φιλοσοφίας, εκδόσεις Φίλων της Επικούρειας Φιλοσοφίας “ΚΗΠΟΣ”
- Χρήστος Γιαπιτζάκης 2013, “Πιέρ Γκασσαντί, ο αναβιωτής της Επικούρειας φιλοσοφίας”, Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συμποσίου Επικούρειας Φιλοσοφίας, εκδόσεις Φίλων της Επικούρειας Φιλοσοφίας “ΚΗΠΟΣ”